

UOT 81

X.B.Məmmədov, X.T.Çaləbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kankishimamedov_53@mail.ru
xedicechelebi1970@gmail.com

"DUZ" KONSEPTLİ PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Açar sözlər: duz, duz-çörək, Azərbaycan folkloru, rus folkloru, paremioloji vahidlər, müqayisəli tipologiya

Məqalədə "duz" ləksemi ilə bağlı Azərbaycan və rus dillərində paremioloji vahidlər nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, denotativ, obrazlı və öyrədici xarakterə malik olan paremioloji vahidlərin hər bir xalqın unikal lüğət fondunun linqvistik mənzərəsinin əhatəli şəkildə xarakterizə edilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır. Araşdırmalar göstərir ki, mövzu ilə bağlı hər iki dildə kifayət qədər nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Əlbəttə, bu yazıda adıçəkilən nümunələr bu mənzərəni tam əhatə etmir. Bu siyahını artırısaq, bəlkə də bir kitaba sığmaz. O da qeyd olunur ki, tarixdə duzun kəşf olunması bəşər sivilizasiyasının beşiklərindən biri hesab olunan Naxçıvanın adı ilə bağlı olduğuna görə bu bölgədə duzla bağlı yaranan əfsanələr, rəvayətlər, atalar sözləri və nağıllar digər bölgələrlə müqayisədə daha çoxdur. Sözsüz ki, bu nümunələrin çoxluğu bir tərəfdən duzun tarixinin bəşəriyyətin yaranma tarixi ilə üst-üstə düşdüyünü göstərirsə, digər səbəbi də ulularımızın bu müqəddəs nemətə olan hörmət və ehtiramı ilə bağlıdır. Bu araşdırmada bir çox rus atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantları da əks olunmuşdur.

X.В.Мамедов, X.Т.Челябиева

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОНЦЕПТОМ "СОЛЬ" НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: соль, соль-хлеб, азербайджанский фольклор, русский фольклор, паремиологические единицы, сравнительная типология

В статье рассматриваются паремиологические единицы азербайджанского и русского языков, относящиеся к лексеме «соль». Отмечено, что паремиологические единицы денотативного, образного и образовательного характера имеют исключительное значение в комплексной характеристике языкового ландшафта уникальной лексики каждого народа. Исследования показывают, что есть много примеров на обоих языках по данной теме. Конечно, приведенные в статье примеры не полностью показывают эту картину. Если мы увеличим этот список, он может не уместиться в одной книге. Также отмечается, что открытие соли в истории связано с именем Нахичевана, одной из колыбели

человеческой цивилизации. В связи с этим, мифы, пословицы, легенды, сказки о соли в этом регионе более распространены, чем в других. Конечно, множество этих примеров, связано с одной стороны, с историей происхождения человечества, с другой стороны, это связано с уважением и почтением наших предков к этому священному благу. В этом исследовании отражены версии многих русских пословиц, переведенных на азербайджанский язык.

Kh.B.Mammadov, Kh.T.Chalabiyeva

COMPARATIVE TYPOLOGY OF "SALT" CONCEPT PAREMIOLOGICAL UNITS IN DIFFERENT LANGUAGES

Keywords: *salt, salt-bread, Azerbaijani folklore, Russian folklore, paremiological units, comparative typology*

The article deals with the paremiological units of the Azerbaijani and Russian languages, relating to the lexeme "salt". It is noted that paremiological units of denotative, figurative and educational nature are of exceptional importance in the complex characteristic of the linguistic landscape of the unique lexicon of each nation. Research shows that there are many examples in both languages on this topic. Of course, the examples given in the article do not fully show this picture. If we enlarge the list, it may not fit into one book. It is also noted that the discovery of salt in history is associated with the name of Nakhichevan, one of the cradles of human civilization. Because of this, myths, proverbs, legends, and tales about salt are more common in this region than in others. Of course, many of these examples, on the one hand, related to the history of the origin of mankind, on the other hand, it is related to the respect and reverence of our ancestors for this sacred good. This study reflects the versions of many Russian proverbs translated into Azerbaijani.

Etnomədəniyyətşünaslıq, regionşünaslıq, eləcə də dil və təfəkkür əlaqələri ilə bağlı problemlərin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq paremioloji vahidlərin müxtəlif dillərdə müqayisəli tipologiyası öz prioritetliyini bu gün də qoruyub saxlayır. Əlbəttə, bu da mövzunun aktuallığından xəbər verir. Şumerlərdə də müqəddəs sayılıb səcdə edilmiş "duz" ləksemi ilə bağlı Azərbaycan və rus dillərində paremioloji vahidlər nəzərdən keçirilir.

"Duz" sözü fars dilindəki "duzəx" sözündən götürülüb, mənası "cəhənnəm" deməkdir (1, s.92). Duzdan çox istifadə etmək ziyanlı olduğuna görə ona bu adı veriblər. "Duz" sözü həm də "yandıran", "yandırıcı" deməkdir (3, s.129). Doğrudan da çox istifadə edəndə duz adamı yandırır. Onu da qeyd edək ki, xörək duzu ilk dəfə mətbəxə türklər tərəfindən, daha dəqiq desək, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Adəm oğullarından olan Türk xanın oğlu Tütək xan tərəfindən daxil edilmişdir. Belə deyirlər ki, çöldə kabab yeyərkən əlindəki ət tikəsi yerə düşmüş və o, öz qismətini götürüb yeyərkən tikənin çox dadlı olduğunu hiss etmiş və məlum olmuşdur ki, bu duzdur (4, s.35-36).

Tarixdə duzun kəşf olunması bəşər sivilizasiyasının, beşiklərindən biri hesab olunan Naxçıvanın adı ilə bağlı olduğuna görə bu bölgədə duzla bağlı yaranan əfsanələrin, rəvayətlərin, atalar sözlərinin və nağılların digər bölgələrlə müqayisədə daha çox olduğunun şahidi oluruq.

Azərbaycan dilində "duz" ilə bağlı paremioloji vahidləri iki qrupa bölmək olar:

- 1) Yalnız "duz" adı ilə bağlı vahidlər;
- 2) "Duz-çörək" komponenti ilə bağlı vahidlər.

Əvvəlcə "duz" adına olan paremioloji vahidlərə diqqət edək: Adamı tanımaq üçün onunla bir pud duz yemək lazımdır; Axşamdan duza gedən çox olar; Ana ilə qız, halva ilə duz; Aşın tamı duz ilə, adamı tanı söz ilə; Ata duzlu yeyib, oğlunu susuzluq yandırır; Az aşın duzu döylü; Balama nəzər edənin gözləri duz kimi çırtıldasın; Bir gün duz yediyin yerə qırx gün salam ver – Qırğızlarda da bu məsəl var, amma bir qədər fərqli: "Bir gün duz yediyin yerə min gün salam göndər". Mənası belədir: Yəni heç vaxt nankorluq etmə, sənə xeyir verən insanlara, yerlərə, məkanlara sədaqətli ol. Yediyinə hörmətlə yanaş. Sənə edilən yaxşılığı unutma və onun qədrini bil"; Dadsız aşa duz neyləsin, ağılsız başa söz neyləsin; Dəvəni toya çağırırlar. O da ağladı ki, məni ya Naxçıvana duza göndərirlər, ya da Bərgüşada – düyüyə – bu deyimdə "Bərgüşada" əvəzinə "Xanlığa - düyüyə" variantı da var; Dostsuz başım, duzsuz aşım; Duz duzdaxda, eşşək tövlədə, duz alan çağırır; Duz kəsən düz olar, duz kəsən namərd olmaz; Duz kimi hər aşa girər; Duz yalamış inək quyuya baxan kimi baxır; Duz yerə töküləndə savaş olar, gərək duzun üstünə qənd qoyasan; Duz yerinə buz yalama; Duza dönük çıxan murada çatmaz; Duzdan duzlu olma, baldan şirin; Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdur; Duzla ağarsa da xörəyin-üzü, qaydasında gərək tökəsən duzu; Duzluğa düşən duz olar; Duzsuz adam üzsüz olar; Duzsuz adamdan düzlük görməzlər; Duzu ölçüb at, yağı yox; Duzu yeyib duzlağı batırma; Duzu yeyib, duz qabını/duzdanı sındırmazlar; Duzu yeyib, duzdağı bulıyan; Duzun üzünə gülümsəllər; Duzunu gimrik eyləyən çörəyini də fətir eylər - Gimrik - "dənəvər, iri dənəli" deməkdir; Əlimin/əlinin/çörəyin(m)in duzu yoxdur – bu deyim bir insanın başqalarına etdiyi yaxşılıqlar, qayğılar başa düşülməyəndə, ona qarşılıq verilməyəndə işlənir; Ətə qurd düşəndə duz vururlar, bəs duza qurd düşsə, nə edərlər; Hələ duza gedir – naşı, həyat çətinliklərini görməmiş adamlar haqqında deyilir; Hər zad dadıyla, dad da duzuyla; İnək duza aldanar, insan sözə; Qız şələsi/yükü, duz şələsi/yükü; Qızsız ana, duzsuz xörək; Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı - bu deyimdə Naxçıvan duzu təriflənir, həmçinin Naxçıvan qız-gəlininin gözəlliyinə, habelə burada dadlı qarpız yetişdirilməsinə işarə olunur; Ömrün duz dağına dönsün; Süfrəni necə düzəltəsən də, duzsuz keçinə bilməzsən və s.

İndi isə "duz-çörək"lə bağlı folklorumuzda olan bəzi vahidlərə nəzər yetirək: Duz-çörək adamı tez tutar; Duz-çörək borcudur; Duz-çörək haqqını

bilməyən kor olar; Duz-çörək itməz; Duz-çörək, düz çörək; Duz-çörəyim haqqı; Duz-çörəyin qədrini bilmək gərək; Qazancını itir, malını itir, duz-çörəyi itirmə; İt də duz-çörəyi itirmir və s.

"Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdu" atalar sözündən göründüyü kimi, duz qədər su da insanlara əzizdir. Yeri gəlmişkən, prof. B.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, "su" sözü əsl "cu" kimi olub, maye mənasını əks etdirir (1, 232).

Bəzi Azərbaycan atalar sözlərinin rusca qarşılıqlarına baxaq:

• Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdur - *Без соли невкусно, а без хлеба несытно//Без хлеба несытно, а без соли несладко//Без хлеба смерть, без соли смех* (5, s.812);

• Duz kimi hər aşa girər - *Всюду захож как медный грош//Наши пострел везде поспел, и не нужен, да досужен//Наши пострел везде поспел: к каждой бочке гвоздь* (2, s.134);

• Duz-çörək kəsmişik - *Мы с ним делили соль-хлеб (hərfi/buqv)//Челом били на хлебе да на соли//Дай бог с нами хлеб-соль поводить* (5, s.451);

• Duz-çörək qədrini bilməyən itdən də pisdir - *Тот, кто не ценит соль-хлеб, хуже собаки (hərfi/buqv)//И собака на того не лаает, чей хлеб ест//И собака старое добро помнит;*

• Duz-çörəyin qədrini bilmək gərək - *Надо ценить соль-хлеб//Хлеб-соль не забывают// Хлеб да соль лихого не попустит* (2, 134);

• Çörəyinin duzu yoxdur - *Его/её хлеб без соли - о труде, который недооценивается;*

• Duz-çörəyə and içmək - *Клясться хлебом-солью;*

• Duz-çörəyi unutmaq - *Забывать хлеб-соль;*

• Duz-çörək yemək - *Водить хлеб-соль;*

• Duz-çörəyi itirmək - *Потерять хлеб-соль (hərfi/buqv);*

• Duz-çörəyi tapdalamaq - *Растоптать хлеб-соль - забыть хлеб соль, быть неблагодарным (hərfi/buqv).*

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində rus dilindən fərqli olaraq "çörək-duz" ("хлеб-соль") yox, "duz-çörək" ("соль-хлеб") daha çox işlənilir. Amma Azərbaycan dilində olduğu kimi, rus dilində də bəzən "duz" sözü "çörək" sözündən əvvəl gələ bilər: Без соли, без хлеба худая беседа; Без соли невкусно, а без хлеба несытно (5, s.378).

İndi isə bəzi Rus atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantlarına nəzər yetirək:

Rus atalar sözləri	Azərbaycan dilindəki ekvivalenti
Без денег торговать, как без соли хлебать	Duzsuz çörək yemək, pulsuz alver eləmək kimi bir şeydir

Без соли - вкуса нет	Duzsuz dad olmaz
Без соли - жизнь не проживешь	Duzsuz həyat yoxdur
Без соли и стол кривой	Duzsuz stol stol deyil
Без соли и хлеб не естся	Duzsuz çörəyin dadı olmaz
Без соли не вкусно, а без хлеба не сытно	Duzsuz dad olmaz, çörəksiz doymaq olmaz
Без соли не сладко, без хлеба не сытно	Duzsuz şirin olmaz, çörəksiz doymaq olmaz
Без соли хлеб не еда	Duzsuz çörək yemək deyil
Без соли хлеб, без соли смех	Duzsuz gülüş duzsuz çörək kimidir
Без соли хлебать, что немилостиво целовать	Duzsuz çörək yemək, istəmədiyin adamı öpmək kimi bir şeydir
Без соли, без хлеба – худа беседа	Əvvəl təam, sonra kəlam
Без соли, без хлеба за стол не садятся	Duzsuz və çörəksiz süfrəyə oturmazlar
Бывает, что и соль закисает	Duz da bəzən turşuyur
Боронись хлебом и солью	Çörəyin və duzun qədrini bil
Бросать соль в море	Duzu dənizə atmaq
В людях форсит, а дома без соли сидит//В людях чванится, а дома соли нет	İnsanların arasında forslanır/özünü öyür, amma evində duzu yoxdur
В мед соли не кладут	Bala duz vurmazlar
В пословицах нет лжи, в дождевой воде нет соли	Atalar sözündə yalan olmaz, yağış suyunda duz
Горсткой соли море не посолить	Bir ovuc duzla dənizi duzlu etmək olmaz
Грех куском макать в соль	Bir tikəni duza batırmaq günahdır
Дай Бог с нами хлеб-соль поводить	Allah duz-çörəyinizi bol eləsin
Друга узнать – вместе пуд (куль) соли съесть	Dostu tanımaq üçün onunla bir pud duz-çörək yemək lazımdır
Думай не думай, а лучше хлеба-соли не придумаешь	Nə qədər düşünürsən düşün, yenə də duz və çörəkdən yaxşı heç nə tapa bilməzsən
Еде нужна соль, но в меру	Yeməyə duzu ölçüsündə tökmək lazımdır
Женщина без стыдливости - пища без соли	Utanmaz qadın - duzsuz yemək kimidir
За хлебом-солью все добро	Duz və çörək arxasında hər şey yaxşıdır

За хлебом-солью всякая шутка хороша	Duz və çörək arxasında hər cür zarafat yaxşıdır
За хлеб-соль не платят, кроме спасибо	Duz-çörəyə görə "sağ ol" demək kifayət edər
Забыл мою хлеб-соль	Duz-çörəyi itirmək/unutmaq olmaz
Запас соли не просит	Borca duz istəməzlər
И старая кобыла до соли лакома	Qoca atın da duza ehtiyacı var
Кинь хлеб-соль назад, очутится впереди	Çörək itməz
Когда два повара, суп или пересолен или совсем без соли	İki aşpazın bişirdiyi yemək ya duzlu olar, ya da duzsuz
Кто ест соль, тот и воду пьет	Duz yeyən su içər
Кто торгует солью, у того и руки соленые	Duz satanın əli duzlu olar
Лень без соли обедает	Tənbəl ərindiyyindən duzsuz nahar edər
Лень добра не делает, без соли обедает	Duzsuz yemək yeyən tənbəldən heç nə gözləmə
Лень без соли обедает, без причин спит	Tənbəlin işi duzsuz yemək və yatmaqdır
Лень и щи без соли хлебает	Tənbəl kələm şorbasını da duzsuz yeyər
Лишняя соль портит пищу	Artıq duz yeməyi korlayar
На выпрошенной соли не сварить супа	Atılmış duzla şorba bişirə bilməzsiniz
От хлеба-соли и царь не отказывается	Çörəkdən və duzdan padşah da imtina etməz
От хлеба-соли не отказываются	Duz-çörəkdən imtina etməzlər
Отец мой жил не ровно: хлеб есть – так соли нет; соль есть – так хлеба нет; а я, добрый молодец, живу ровно: ни хлеба, ни соли	Atam yaxşı yaşamırdı - çörək tapanda duz tapmırdı, duz tapanda da çörək, mənimki isə Allaha qalib - nə çörək tapıram, nə də duz
Пуд соли вместе съест	Bir yerdə bir pud duz yemək
Разговоры большие, а хлеб-соль маленькие	Söz-söhbət çoxdur, amma ortada duz-çörək yoxdur
Речь без пословицы, что суп без соли	Atalar sözündən istifadə etməmək duzsuz yemək kimidir
С горя пьет: соли не на что купить	Qəmdən içir, duz almağa da pulu yoxdur
Хлеб-соль ешь, а правду режь	Duz-çörəyi düz kəsmək gərəkdir

Хлеб-соль кушай, а хозяйина слушай	Duz-çörək ye, amma sahibinə qulaq as
Хлеб-соль кушал, а нас не послушал	Çörəyimizi, duzumuzu yedi, bizə qulaq asmadı
Хлеб-соль не бранит	Çörək və duz danılmaz
Хлеб-соль не бранится	Duz-çörək danılmaz
Человека узнаешь, когда с ним пуд соли съешь	Bir adamı onunla bir pud duz yeyəndən sonra tanıyırsan
Чтобы узнать человека, надо съестъ с ним столько соли, сколько он весит	Bir insanı tanımaq üçün onun çəkisi qədər duz yemək lazımdır
Щепотка соли делает сахар слаще	Bir çimdik duz şəkəri də şirin edər
Пусть тебе / вами хлеб-соль боком выйдут! – Чтобы носом пошло;	Duz-çörək gözündən gəlsin//Duz-çörək tutsun səni/sizi
Клянусь хлебом и солью!	Duz-çörək haqqı

Duz adına tapmacalar da var: Məni təkcə yeməzlər, mənsiz də xörək olmaz, yaxud

Nə burda var, nə orda,
Doludur Naxçıvanda.
Hər şeyi dadlandırır,
Halvanı bulandırır.

Yaxud, "O nədi ki, külükdən, qılıncdan qorxmur, amma sudan qorxur?" (duz). Doğrudan da yeməyə duz vurmasan, dadı olmaz. "Halvanı bulandırır" isə o deməkdir ki, halvaya duz vurmurlar. Duzla bağlı bayatılarımız da kifayət qədər olmasa da vardır. Aşağıdakı bayatılara diqqət edək:

Naxçıvanın duz dağı,
Duz qayası, duz dağı.
Çəkdi yar sinəm üstə,
Dağ üstündən yüz dağı.

və ya

Naxçıvanın, duzu var,
Büllür kimi duzu var.
İki könül bir olsa,
Kimin ona sözü var.

Duz Azərbaycanda həm də xalqın inanc yeri, inamı olmuşdur. Ona görə də "Duz haqqı" ifadəsi bu gün də işlənməkdədir. Yaxud: "Duz yerə töküləndə

savaş olar, gərək duzun üstünə qənd qoyasan". "Duz-şörək mənə qənim olsun" ifadəsi də insanların duza olan and-amanı ilə bağlıdır.

Beləliklə denotativ, obrazlı və öyrədici xarakterə malik olan paremioloji vahidlərin, hər bir xalqın unikal lüğət fondunun linqvistik mənzərəsinin əhatəli şəkildə xarakterizə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunun şahidi oluruq. Əlbəttə, bu nümunələrin çoxluğu bir tərəfdən duzun tarixinin bəşəriyyətin yaranma tarixi ilə üst-üstə düşdüyünü göstərsə, digər səbəbi də ulularımızın bu müqəddəs nemətə olan hörmət və ehtiramı ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. *Etimologiya lüğəti*. B.: Altun kitab, 2015, 288 s.
2. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsəllər lüğəti. B., 2009, 560 s.
3. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: 2 cildə, I c., B., 2005, 416 s.
4. Məmmədov X. *Folklorun elmi rişələri*. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 368 s.
5. *Даль В. Пословицы русского народа*. М.: Гос. Изд-во художеств. литературы, 1957, 991 с.

Redaksiyaya daxil olub 15.03.2022